

אחורה הדפסה

כל מקדש שביעי - בעל הבית ואורחיו / הלל ויס

תקציר

הפיוט כל מקדש שביעי עומד במרכזו של סיפורו של עגנון "לעבד נמכר יוסף", המתאר את קורותיו של נער יהודי שנמכר לעבד בגזרות ת"ח-ת"ט, נפדה ע"י משפחה יהודית שלא הכירה אותו, וזמרת הפיוט "כל מקדש שביעי" על כל פרטיו ודקדוקיו כפי שלמד בילדותו בבית אביו, היא שהביאה להתוודעות בינו לבין פודיו, שהתגלו כאביו וכאמו. פרופ' הלל ויס עומד על יחסו המיוחד של עגנון לפיוט ועל האופן בו תיהלך הסיפור של עגנון ב"קורות בתינו" (שהסיפור "לעבד נמכר יוסף" הוא אחת החוליות החשובות בו) הוא תיהלך אנלוגי לפיוט שיש בו פזמון ושזירה והתקדמות.

הפיוט "כל מקדש שביעי" שנתחבר על ידי פייטן אלמוני בשם משה והנזכר כבר במחזור ויטרי [המאה הי"א] משובץ בפיוט הנבחר והמיוחד בפיוטי ליל שבת בסיפורו של ש"י עגנון "לעבד נמכר יוסף" שהוא חוליה חשובה בספר **קורות בתינו** שענינו סיפור מגילת היוחסין של המספר - עגנון, המזדהה וחותם בשמו ובשם שושלתו - כפי שהיא מיוצגת במגילה שהושאלה לו להעתקה על ידי דודו אחי אביו, רבי עזריאל יעקב בשעה שביקר בעיר קברות אבותיו. המספר קבל לפני דודו על שלא נשאר לו מאבותיו אפילו חפץ אחד, ועתה קיבל מדודו היקר מכל יקר, זהות ומסורת אבותיו כדי להחזירה בתום העתקתה לדוד שיפקידה בבוא יומו בקברו. הפעילות הטקסטית הזו, קשורה במטיב הגניזה המהווה מסד לסיפורים רבים של עגנון.

לפיכך כל הכתוב בסיפור כתוב בחותם אמת, כצוואת שכיב מרע, הכתובה והמסורה, וכהנצחה שאינה נמחקת בשינוי הזמן ומי שירצה למעט יקרא לכך המיתוס המשפחתי או מעשה אמנות. עגנון מפתל ושוזר את שושלת דורות בית אבותיו מימים קדמונים בגלות רומי, גלות ביזנטיון ואיטליה בענף המזרחי של השושלת ואשכנז ואגפיה, גלות פולין אוסטריה, אוקרינה וגליציה, כאשר אבות השושלת, בעלי השמות שמואל ויוסף יוצרים ושוזרים אילן יוחסין, כנות ורוכבים המסתעפים, מתפצלים ונפגשים במהלך של כאלף שנה. כך נוצרות מקבילות אחדות של שזירה אנלוגית בין שושלות פייטניות כמו שושלת קלונימוס לאמנות הפיוט עצמה.

שמות האבות כמו יוסף או שמואל בכל דור מצרפים אליהם את כל קודמיהם על עלילותיהם החוזרות מאז יוסף הצדיק ומאז שמואל הנביא ובני קורח. כדרך המדרש מצרף עגנון שושלות הבנויות משמות וממחזורי מוטיבים מסתחררים. מה שהיה בדור אחד חוזר בואריאציה בדור קודם ויפיע בדור הבא ולכן נוצרת מקבילה בין שם פרטי, שושלת, עלילה לבין שזירת הפיוטים עצמם כאמנות קודש מעשה מושזר, שאינה רק קישוטית ומשבצת אלא מחוללת תהליכים של השתרגות ונביעה[1] וכך מבקשים אנו לציין את תיהלך הסיפור של עגנון בפרט ב"קורות בתינו" כתיהלך אנלוגי לפיוט או לדימוי של פיוט שיש בו פזמון ויש בו שזירה ויש בו התקדמות בסידור כמו חיזוני על פי האלף בית ואמצעים ידועים וטיפוסיים.

אחד הרעיונות הבסיסיים הוא שהפיוטים, כמו הנבואות, ניתנו ברוח הקודש ומקורם מסיני ולכן כל תג, קוץ וסימן שבהם הרה משמעות קודש, החרות בלוחות הקודש והמשתלשל מאותיות התורה (כמו הסיפור "הסימן" של עגנון המשתמש בפועל לחקוק). עגנון מזדהה עם הפייטנים הקדומים (אלעזר הקליר, ר' שלמה אבן גבירול, שושלת קלונימוס, ר' אמנון ממגנצא ורבים אחרים) ורואה בפיוט צורה של התגלות, בבואה של נבואה, פיוט הנמצא בשמי רום מאות שנים לפני שנכתב וכל מה שעתידי פייטן לפייט כבר פויט בסיני[2].

בסיפור "לעבד נמכר יוסף", קשור הפיוט בשמירת מנהג אבות מבלי לסטות בפרט קל שבקלים לרבות המנגינה ותנועות הגוף בזמן זמרת הפיוט וביצועו כמסורת המשפחתית בשולחן ליל שבת. הסיפור מספר כיצד נפדה הנער יוסף משביו וחזר לחיק משפחתו באמצעות הפיוט "כל מקדש שביעי". פרשת יוסף הנער הפדוי היא אך ואריאציה אחת נוספת לתינוקות ישראל שנחטפו ונפדו בדור קודם ושודכו לבנות פודיהם. כך ארע לאבותיו וכך יארע גם לו. החזרה הזו היא גם חלק מהאמנות הפרקטלית של עגנון שהיא אובססיבית. כך גם יוסף גיבור הסיפור, נחטף בשחר ילדותו, בימי גזרות ת"ח ות"ט, ונמכר כעבד לישמעאלים ובסיפור זה לקדרים שהוא כינוי לתורכים או לתוגרים שעסקו בסחר שבויים. הנער, השבוי היהודי, נפדה בערב שבת, ממש עם כניסתה, בדמים מרובים שנתן הרב לפודה בלא חשבון.

כיצד התוודע יוסף החטוף אל אחיו באמצעות התעוררות זיכרון לא מודע, עמום, רפלקטיבי, שפרץ בבלי משים בסעודת ליל שבת בבית פודיו, שרק שעה קודם לכן חילצו אותו משביו בדמים מרובים והללו לא היו אלא אמו, אביו ואחותו שלא הכירוהו כשפדוהו לשם שמים, והנה בשעת זמרת השיר "כל מקדש שביעי" וביצועו כמנהג אבותיהם על שולחן שבת, מפני שלא שינו בשום פרט, נתגלה להם שהוא אינו אלא בנם ואחיהם. מה מפתיעים ומומחזים דברי יעקב אבינו האומר לבניו הירודים מצרימה לשבור שבר: "קחו מזמרת הארץ[...]. מנחה מעט צרי ומעט דבש נכאת ולט, בטנים ושקדים" (בראשית מג, יא). הזמרה הזו שהיא מפירות מיוחדים הנשמרים בזמן רעב שנשתבחה בהם גם ארץ ישראל אינה ממלאת תפקיד דרשני בפרשת יוסף הצדיק במובן "זמר" שירה, אך יש דרשות חסידיות כאלה. ואילו בסיפור של עגנון הזמרה מבית האב ממלאת תפקיד גאולי.

הסיפור נפתח ומסתיים בהתנצלות בפסקה דומה בואריאציה. המחבר פותח בלקח:

קודם שאני בא לספר את סיפור המעשה אומר דבר שאני רגיל לאומר לבני. בני, הזהרו במנהג אבותיכם ואל תשנו אפילו אינו נראה בעיניכם.[...] ולא באלו בלבד שבאים מכח התורה, אלא אף בזהירות וניגונים... (האש והעצים, עמ' מד)

ומכאן עובר ענין **השמירה** המדויקת של המנהגים לשרש ולהדגמת **שמירת** שבת בפיוט "כל מקדש שביעי", לתיאור סדר הניגון וביצועו:

זה סדר הניגון, פותחים בשמחה בריצוי בגעגועים ומזמרים והולכים ושוהים בסוף כל חרוז ומושכים רוח ותוהים, כבני אדם שמעיינים בלבם אם מקיימים מה שהוציאו מפייהם.[...] הגיעו לסוף הפיוט לחרוז "צדקתם תצהיר כאור שבעת הימים" מכסים עיניהם בידם וטופלים כמין אוי של אנחה, שבחרוז זה יצאה נשמת הפייטן, ולא השלים כל סדר אלף בית שקבע בו פיוטו[...]. ומרוב התפעלות הוציא נשמתו הטהורה, והיו אבותינו עושים לו זכר על דרך מה שסיפרתי כאן (שם, עמ' מה)[3]

המוטיב "נפשי יצאה בדברו" כהתגלות נוטלת נשמה[4]. כהגשמה עצמית עליונה וכשכר שאין למעלה ממנו

הוא הוכחה לאותנטיות ולאמיתיות של הפיוט שכולו בקודש.^[5] ביצוע הפיוט "כל מקדש שביעי" ותוכנו, ממחיז מעומק ההתרחשות שברי הפיוט המהדהדים בעלילה כשחלק ממילותיו "שכרו הרבה מאוד על פי פועלו" או "איש על מחנהו ואיש על דגלו" רקומים ומומחזים בעלילה הסיפור וברמזיו. הן בשכרו הרוחני של הפדיון ללא חשבון, הפורץ בהתעלפות האם, המכירה את בנה, והן בהשבת הנער אל "מחנהו ואל דגלו", המצטרף ומצרף גניאולוגיה וגנטיקה רוחנית משפחתית. תולדות ההשתלשלות היא תולדות הזהות החבויה של המספר שמואל יוסף עגנון וגם של גיבורו, העבד יוסף, אשר כמו יוסף הצדיק עולה מן הבור, בור השבי, אל ייעוד הגדולה, אל המלכות.^[6] הלקח מתמצה גם בסיגור הסיפור:

מהיכן זכה אבינו יוסף שחזר ושתלו הקדוש ברוך הוא במשפחת בית אביו, אלא ניגון של אבותינו נשתמר בפיו והעמידו על בסיסו והעמיד תולדות כמותו בניו ובני בניו שאני ואתם מהם. הוא שאני אומר, אל תשנו מנהג אבותיכם.
(שם, עמ' נא. וראו קורות בתינו הארוך במהדורה החדשה, 2001, עמ' 108-114)

השיא בסיפור מכנס את מכלול המוטיבים הרעיוניים, הפסוקיים, הטופוס של יוסף הצדיק וכיוצא בכך:

בתוך הסעודה פתח דודנו בפיוט כל מקדש שביעי בניגון שלו, שקיבל מאבותיו הקדושים. ומאחר שהכל הולך אחר בעל הבית נשתקע הניגון שקיבלנו מאבותינו הקדושים וקרוב הדבר שהיה משתכח. אבל כשם שתורתם של אבותינו הקדושים עריבה לפניו יתברך כך קולם ערב לפניו, זה הקול שהיה נשמע בביתו בשירם ובזמרם, שהרי משבט לוי אנו באים, מן המשוררים, וכך גלגל הקדוש ברוך הוא ברחמי יתברך שלא ישתכח הניגון מעמנו. ובכן ישב לו דודנו בסעודה בפיוט כל מקדש שביעי שמאלו תחת לראשו ועיניו עצומות וישב ושר. וישב לו הנער ושמע. נתעוררה נפשו המתפעלת מכוח הניגון והתחיל אף הוא שר. שמעה הגבירה והיתה תמיהה. נזכרו לה שבתות שהיה שלום בעולם והיתה יושבת עם בעלה, ובעלה עדיין נער, שהיה קול הנער שהובא אל הבית דומה לקולו של זקננו שמואל בזמן שהיה נער. ישבה משתוממת ומקשבת כשהיא מסתכלת בנער שהובא אל הבית ומתייראה להאמין למשמע נפשה, שהיתה נפשה מגדת לה דברים שקשה להולמם. עצמה דודתנו את עיניה והחליפה את הזמנים ולא הבחינה בין מה שעמד לנגדה לבין מה שחלף ועבר.

בתוך כך הגיע הנער לחרוז "צדקתם תצהיר כאור שבעת הימים". כיוון שהגיע לצדקתם כיסה את עיניו בימינו והוציא אנחה מפיו. [...] ואף תמריל דודתנו נתעלפה ונשמטה מכסאה. [...] ראה הנער ובתחיל בוכה. [...] שמעה הגבירה את קול הנער וחזרה נשמטה לגופה. פקחה עיניה ולחשה, עוד יוסף חי. (שם, עמ' נ)

הסיטואציה הזו של אורח נוטה לשולחנו של בעל הבית המלמדו לקח טיפוסית לסיפורים נוספים הקשורים בזמירות שבת. מוטיב זה מופיע בסיפור שסיפר והאיר הרב אריה הנדלר בהקשר לפיוט "כל מקדש שביעי". וזה הסיפור:

חסידים מספרים כי פעם אחת נתארח אצל רבי ברוך איש נכבד מארץ ישראל, אחד מאלה המתאבלים כל הימים על ציון וירושלים ואינם שוכחים את צערם אפילו רגע אחד. בליל שבת זימר הרבי "כל מקדש שביעי" בניגונו הרגיל. כשהגיע לחרוז: "אוהבי ה' המחכים בבנין אריאל", נשא את עיניו וראה את האורח יושב עצוב ומתאנח כדרכו כל הימים. הפסיק את הזמר וקרא בגיל ורעדה בפניו של האיש הנבעת את דברי החרוז: "אוהבי ה' המחכים בבנין אריאל ביום שבת קודש שישו כמקבלי מתן נחליאל!" ואחר כך סיים את הזמר.

ומפרש הרב אריה הנדלר: בעל הבית מסביר לאורח מה רב ההבדל בין אלו המחכים לבנין אריאל מתוך צער הגלות ואינם נוקפים אצבע לבין אלו המחכים בבנין אריאל בתוך הבנין ואינם שרויים רק בצער הגלות, אלא הם אקטיביים כדי להקים שכונה מעפרה.

זמירות שבת המושרות בזמן היוועדות של אורחים חדשים לשבת עם בעלי הבית על שולחן שבת הוא דפוס קבוע. אז נבעים מצפוני בעל הבית ויחסו לאורחיו הארעיים הסמוכים על שולחנו. כך בבלדה של שמשון מלצר החרוזת את סיפורו של עגנון על האורח שלא היה יכול ליהנות מסעודת שלמה של מארחו מפני שהאביס עצמו קודם לסעודה במזון של עניים כי חשש שבעל הבית הוא כילי שלא יתן לו כדי שביעתו. הסיפור הקומי נמצא בתוך "והיה העקוב למישור" המספר על הרב ענזיל מסטרי שהתעלל באורחו העני, שביזה אותו קודם לכן בבית המרחץ מבלי שהכירו, כיוון שערומים היו ולא ניכר שוע בפניו דל. האורח קיבל פתק לסעוד אצל אלמוני רבי ענזיל והוא רוצה לברר טיבו של זה. לפי מה שמעיד הרב הערום, תרתי משמע, בבית המרחץ, רבי ענזיל הוא קמצן מופלג. "נתלהב דמו ונתמלא חימה וצעק בקולי קולות תיפח רוחו של אותו אדם שרימני אתמול במרחץ. ור' ענזיל וביתו ישחקו עד בלי די, ויתענגו כדבר אדני, והאמהות והשפחות משטות, והעני חובק אשפתות." [אלו ואלו - והיה העקוב למישור (1912), מהדורת 1968 עמ' צג]. אפשר שמקורו של עגנון הוא כפי שמציין מאיר בוסק,^[7] אם כי יש להניח כי המקור שעמד לפני עגנון היה מקור כתוב. וכך כותב מאיר בוסק:

אותו הסיפור שמעתי מפי סבי ר' זכריה ז"ל, שהיה מדורי דורות בן קרקוב. וכך סיפר סבי: הייתי כבר אב למשפחה. בליל שבת אחד בא "אורח" לבית המדרש שלנו. בשעת התפילה הוא ניגש אלי ואמר: אברך, יש לי בקשה אליך... הגבאי אמר לי, שעלי ללכת לסעודת ליל שבת עם ר' ליפא בוסק... יכול אתה לומר לי מה טיבו של אותו יהודי...? האמת - השם עצמו מוזר - ליפא... קליפא... אני חושש, שאין לצפות לגדולות משולחנו... הצבעתי על אבא - המשיר סבי - ואמרתי: יש לך חוש מצוין, אבל מזל אין לך... נפלת לבור ריק, שאין בו מים... ידוע בעיר, שאצל היהודי הזה אוכלים בסעודת ליל שבת רק מנה אחת - קצת דגים בציר... אני מייפץ לך - אם אינך רוצה לצאת רעב מהסעודה, כשתקבל את הדגים, תבקש עוד ועוד ציר ולתוכו תשים עוד ועוד חלה - ואז לכל הפחות תהיה שבע. הלך האיש עם אבא לסעודת ליל שבת ומלא בטנו בחלה. כמעט שרוקן את השולחן ממנה. והנה מגישים מרק-עוף עם סולת. האורח אכל עוד, אך

כנראה הציקה לו בטנו. הוא נאנח, אכל, מחה את הזיעה מעל פניו ולא יכול עוד... לא יכול... והנה מגישים בשר אווז מטוגן, ריחני, ממולא שום. האיש מביט על צלחתו, נושם ונושף ולאכול אינו יכול... ואבא מזרזו: "אכול ר' יהודי, אכול... אל תבייש את השולחן... אל תבייש את בעלת הבית... ואולי אתה מעיר, שבה לא אוכלים אווזים? מגישים תרגימא של תפוחי עץ ושזיפים והאורח אינו יכול לקחת דבר לפיוט..."

את הסיפור הזה שמעתי גם ממתפללי בית המדרש "מגלה עמוקות" בו התפלל גם אבא, גם סבא, גם אבי-סבא וגם חותנו וכל המספרים קשרו את המקרה הנ"ל בשם סבי. האנשים האלה לא קראו את סיפורי עגנון. אולי מישהו מאנשי קרקוב העביר את הסיפור הזה, בדומה לסיפורים הקודמים, לעגנון, והסופר קשר אותו באדם ידוע במחזותיו, שהיה גם רב בפשמישל ובסטרי וגם איש עשיר.

הסיפור על רבי ענזיל והאורח יש בו גם מיסוד של סיפור תחרות של קבצנים המשעשעים את חבריהם באירועים שפקדו אותם ליד שולחן שבת של מארחיהם. סיפורים המסופרים בחבורה שבה אחד הגיבורים מנצח את חברו בהשמעת סיפור מעניין כמו אצל רבי אפרים מכניס אורחים או רבי זכריה גיבורי הכנסת כלה.

ועתה אספר סיפור שאירע בשולחן שבת שלנו, של אשתי וילדי בדומה לסיפורי "כל מקדש שביעי". שולחן שבו יושבים אורחים פדויים משבי ומתחברים אל אחיהם באמצעות זמירות שבת.

שנה אחת, לפני כעשרים ואחת שנה, ישבנו בעיר לונדון בשכונה שרובה יהודים ורקמנו קשרי אחווה ורעות עם אנשי המקום שהיו מאירי פנים ומכניסי אורחים. סמוך לשבת חורף אחת פנתה אחת מנגידות המקום בבקשה שנארח משפחה שנמלטה באותו שבוע מסוריה בעור שיניה ובסכנת נפשות בסיוע מברחי גבול, דרך תורכיה. המשפחה שהוברחה, אם בחודש הריונה האחרון וחמשת ילדיה הקטנים. האב, רופא במקצועו, נמלט קודם לכן יחד עם בנו בן השש ועתה התאחדה המשפחה ואין להם בינתיים מי שיארח אותם לשבת ראשונה שלהם.

שמחנו על הזכות. המשפחה הגיעה לשולחן שבת. הללו דוברי ערבית וצרפתית ואנו אין בלשוננו מן הלשונות הללו מלבד מלים בודדות שידעתי בערבית מדוברת ורעיתי שלמדה צרפתית בתיכון ואין בהן כדי לקיים שיחה.

ישבנו לשולחן, קידשנו, ובאמצעות תנועות וחיוכים, המהומים ושברי הברות ניסינו ליצור קשר, ללא הועיל. אבל כשהגיעה עת הזמירות פצחנו בזמר: "כי אשמרה שבת אל ישמרני" בלחן המזרחי הידוע והנה המשפחה הצטרפה בהתלהבות רבה לנו ולחמשת ילדינו, והיינו למשפחת ישראל אחת שהשבת מאחדת אותה מעל כל הגלויות ומעל הזמן כאשר המלים הנצחיות: "אל ישמרני לעולמי עד בינו וביני", מתיכות את קדושת השבת והזמרה הפורצת מלב מלא תודה לסוד אחד גדול, חוצה גבולות וגלויות שהוא מעל לכל שפה ולשון.

- [1] כפי שהראתה להפליא דליה חושן בספרה על יצירת עגנון כמדרש בספרה "סיפור אינו סוגיה", ראובן מס 2007
- [2] כפי שרואים בסיפור "לפי הצער השכר" הסיפור הפותח את הספר "האש והעצים", שהוא שכנו של "קורות בתינו". שניהם, כמו סיפורים אחרים בספר קשורים בנושא ההנצחה והשוואה. ב"לפי הצער השכר" הפייטן רבי צדקיה הוא גם אב בית דין שעונים ונענים לו מן השמים.
- [3] הבית האחרון מן הפיוט המקורי (קדשם במצותיך וכו') נשמט מרוב הסידורים. הוא מופיע במחזור ויטרי – שחיברו ר' שמחה מוטר, שהיה מתלמידי רש"י. לאחר שהושמטו החרוזות האחרונות נוספה השורה ה' אלקי ישראל תשועת עולמים – לצורך חתימת השיר.
- [4] אפשר לומר בהכללה שיציאת הנשמה מתוך זמר הוא מוטיב קבוע בסיפורי הפייטנים והחזנים של עגנון [ראה מאמרי "סיפורי החזנים של עגנון", עמודים, ערב ראש השנה, תשנ"ח, גרסה ראשונה "מעריב" 1.6 [1976] ומאמרים אחרים שכתבתי על "הסימן" ו"לפי הצער השכר". שהוא כאמור הסיפור הצמוד ל"קורות בתינו" בספר האש והעצים.
- [5] כדוגמה זו אנו מוצאים ביציאת הנשמה מתוך אמירת שיר השירים או בקבורת צדיק בסיפור "שני תלמידי חכמים" וכן בסיפור "אגדת הסופר", "יתום ואלמנה", "כיסוי הדם" ועוד הרבה. ^{הנה}
- [6] זהו מוטיב מרכזי גם בנובלות של עגנון כמו "עד הנה" או "כיסוי הדם", שבהן מוטיב מציאת הבן האובד בדרך שמעל הטבע היא עיקר ולפעמים המציאה מתגלה בדרך כמו אובדנית המוליכה בסופו של דבר לפתרון המעניק לגיבור האובד יד ושם. כך הבעל הנעלם ב"היה העקוב למישור"; זהותו מוחזרת אליו לאחר מותו.
- [7] במאמרו: "למקורות יצירתו של ש"י עגנון", מבוע כ"א, תשמ"ח-תשמ"ט.